

METAFOORIDE REFERENTSIAALSE ÜBERMÕTESTAMISE PÕHISUUNAD JA -REEGLID VANASÕNADES

See on õieti meie kujundkõne-osa p. 13 vanasõna-kohane interpretatsioon.

Võib formuleerida neli reeglit.

1. Kui vanasõna juba oma välises, bukvaalses sisuplaanis koosneb ainult leksikast, mis denoteerib inimese “kõrgemate” (mentaalsete, sotsiaalsete vmt) aspektidega seotud asju ja/või abstraktseid mõisteid, mis samuti kuuluvad inimese ja ainult inimese juurde, siis on vanasõna tähendus juba n-ö kodus või märklauas ning midagi millelegi projitseerida või kuhugi üle kanda pole võimalik ega vajalikki. Halvemal juhul on tarvis teha mõningane metonüümiline korrigeering.

Näiteks:

Igal asjal oma aeg

Igal asjal on algus ja lõpp

Всё хочется, да не всё может

Всё в мире к лучшему

There is a place for everything and everything in its place

2. Kui teksti bukvaalsisu tervikuna kuulub mitteinimlikku regiooni – nii agendid kui ka objektid kui ka neile preditseeritavad omadused, tegevused, suhted (st räägitakse nt loomadest, taimedest või elutust loodusest) – ja seejuures tekst laseb end mõtestada juba selles bukvaalses sisuplaanis ilma eriliste häireteta, siis moodustab see tekst sententsiaalmetafoori, st kogu lauset katva metafoori ja tuleb ümber mõtestada ütluseks millegi inimliku kohta:

Näiteks:

Magaja kassi suhu ei jookse hiir

Kuidas puu, nii võsu

Тухие воды глубоко

Rolling stones gather no moss

3. Kui tekst on juba oma välises sisuplaanis kokkusobiv (st mõtestub ilma häireteta) ning kui inimene on selles välises sisuplaanis esindatud mingite oma funktsioneerimise “alamate” või “elementaarsemate” tasanditega (nt füüsiliste, bioloogiliste, füsioloogilistega) ja lisaks sellele osalevad selles välises sisuplaanis ka mõned mitteinimlikud konstituendid (loomad, asjad vmt) – siis tuleb need elementaarinimlikud denotaadid (kehaosad, tegevused, omadused, suhted) ümber mõtestada kõrginimlikku järku (mentaalseteks, eetilisteks, sotsiaalseteks vmt) denotaatideks ja vastavas suunas tuleb ümber mõtestada ka vajalik miinimum mitteinimlikke bukvaaldenotaate.

Leksikaalselt võib inimene sel juhul olla tekstis antud kas otse, st substantiivide kaudu (*laps, eit, kingsepp, varas*), või kaude, süntaktiliste e nn *vormelielementide* kaudu: nt keelud-käsud, mis saavad olla adresseeritud ainult inimesele, samuti vanasõnades sagedane *Kes..., see...* -vormel jts signaalseerivad inimese osalusest teksti bukvaalsisus.

Näiteks:

Kes teisele auku kaevab, see ise sisse kukub

Ära müü nahka, kui karu alles metsas

Утопающий хватается и за соломинку

He who lies down with dogs, will rise with fleas

Selle rühma tekstide semantiline staatus on huvitaval viisil ambivalentne. Välise sisu, otsese tähenduse tasandil näivad need tekstid semantiliselt “siledad”, kokkusobivad, kuid oma kontseptuaalse struktuuri poolest osutuvad nad ometi “murtuteks”. Nende metafooristruktuuri selline kahepaiksus saab eriti ilmseks nt Permjakovi “homonüümsetes vanasõnades”, nagu *Лежачего не бьют* või *He пойман – не вор* (vt nt Permjakov 1975: 259, 264), mis võisid teatud ajal tõepoolest funktsioneerida juba kui metafoorsed vanasõnad, kus *lamamine* pole enam ‘lamamine’, *löömine* pole ‘löömine’, *püüdmine* ‘püüdmine’ jne, kuid ühtlasi veel ka kui lihtsad otsetähenduses mõistetavad tavaõiguslikud reeglid rusikavõitluse, varguste vm kohta.

Siin ei välju vanasõna “stsenaarium” tegelikult inimlikust regioonist – ja see on nimelt ala, kus nähtubki põhiosa sellest teoreetilisest segadikust, mis puudutab metafoori ja metonüümia suhteid. Alamal tuleb selle segadiku mõningatest aspektidest ka pisut lähemalt juttu.

4. Sententsiaalmetafoorse vanasõna korral tuleb motiiv teksti ümbermõtestamiseks reeglina “väljast”, konteksti poolelt, või siis tundub tekstil ta otsetähenduses puuduvat vajalik “pragmaatiline koormus” või relevantsus. Nominaalse või predikatiivse metafoori korral on seevastu vanasõnatekstis endas näha semantiline “murrukoht” (vastuolu, kokkusobimatus), mis motiveerib selle mõnede osade ümbermõtestamist isegi mis tahes konteksti puududes.

Omamoodi tõendiks taoliste “murtud” või “osaliste” metafooride reaalsuse kohta on (tõsi, üsna haruldased) juhud, kus tekib küsimus, **mis nimelt** tekstis kontseptuaalsele teisendamisele peaks kuuluma. Eesti fondis leidub näiteks vanasõna *Havi peas on rohkem kui rumala mehe peas ~ rohkem kui vaese mehe aidas*. Seda vanasõna on võimalik mõista kahel erineval viisil: a) kui hüperbooli tõelise, “bukvaalse” havi vaimsete võimete kohta; b) kui litoolest rumala mehe vaimsete võimete või vaese mehe materiaalse elujärje kohta. Mõlemad mõtestused on seejuures nähtavasti ka traditsioonilised.

Nii või teisiti on partsiaalsed (nominaalsed, predikatiivsed või keerukama struktuuriga) metafoorid kõigi rahvaste vanasõnades samuti kaunis igapäevased.

Semantiliselt murtud vanasõnades võivad metafoorsed ülekanded (projektsioonid) suunduda nii “mitte-inimese poolt inimese poole” kui “inimese poolt mitte-inimese poole”.

Personifikatsioon (või üldisemal juhul elustamine, animatsioon) moodustab vist sedalaadi metafooride prototüüpseima alaliigi. Toome personifikatsioonide näiteid Neal Norricki raamatust “How Proverbs Mean” (1985); lustaka vahemärkusena olgu öeldud, et enamik näiteid selles raamatus üldse pärinevad Norricki nn väikesest korpusest, kus kõik tekstid algavad *f*-tähega:

*Favor will as surely **perish** as life*
*Fancy **flees** before the wind*
*Familiarity **breeds** contempt*
*A fair pawn never **shamed** his master*
*Facts are **stubborn** things*
*Fear has a quick **ear***

Toome mõned näited ka vastupidise suunaga projektsioonide, s.o partsiaalsete “depersonifikatsioonide” kohta eesti vanasõnadest:

*Sulane on peremehe **koer***
*Vaene on rikka **roog** (pärineb piiblist)*
*Liha on kui **lilleke***

Kuid ka siin “4. reegli” vanasõnades pole “horisontaalne” liikumine semantiliste maailmade (kontseptuaalsete domeenide) vahel meelevaldselt mõlemasuunaline. Meie reeglite süsteemi on tingimata vaja täiendada kahe erireeglga, mis puudutavad nominatsiooni ja predikatsiooni:

1. Predikatsioon mittesententsiaalsetes metafoorides võib tõesti olla mõlemasuunaline, nagu ülal juba öeldud: niihästi inimeselt mitte-inimesele kui ka vastupidi.

2. Nominatsioon seevastu on ainult ühesuunaline. St vanasõna võib mõelda inimest ja nimetada teda figuratiivselt loomaks, taimeks, asjaks või piirjuhul ka inimeseks endaks. Kuid kui on vaja tagada, et vanasõna mõistetakse nimelt kui ütlust tõelise asja, loodusnähtuse, haiguse, taime, looma vm mitteinimliku kohta, siis on seda objekti võimalik nimetada ainult ta “õige”, bukvaalse nimega (taime taimeks, looma loomaks jne), kuigi preditseerida võib talle mida iganes.

Suure Ahela loomusest ja toodud reeglitest tulenevad otseselt kaks korollaari.

1. Inimliku allikdomeeniga ja mitteinimliku sihtdomeeniga sententsiaalmetafoorsed vanasõnad peaksid olema väga haruldased.

2. Metafoorsed projektsioonid mitteinimlike mõistedomeenide vahel peaksid olema väga haruldased.

Nende korollaaride paikapidavuse kontroll saab loomulikult toetuda ainult konkreetseile teadmistele vanasõnade tegeliku käitumise faktide kohta selle või teise rahva või kultuuri tegelikus paröömilises traditsioonis, mitte katsetele kaasaegsete linnatundengitega selle või teise ülikooli ühes või teises laboris. Kuid uurijate käsutuses on paraku väga vähe teavet sedalaadi folkloorsetest tõikadest.

Toome paar näidet toodud korollaaride tegelike, dokumenteeritud rikkumiste kohta.

Korollaar (1)

- *Mis noormees teeb, seda vanamees rikub* – see eesti vanasõna tähendab umbes: ‘kui noores kuus külmetab, siis vanas kuus järgneb sula’
- *Hommikune külaline läheb ruttu ära, õhtune jääb* – eesti vanasõna (ehk vene laen), mis viitab seosele vihma algusaja ja kestuse vahel

Korollaar (2)

- *Tühi kott ei seisa püsti* – eesti vanasõna, mille paljude alltähenduste hulgas on dokumenteeritud ka ‘näljane koduloom kaotab töövõime või produktiivsuse’
- *Karhull on karhun penikat* – soome vanasõna, mis võib muude asjade kõrval tähendada ka ‘karmile talvele järgneb külm suvi’

Ka mõnesid Lakoffil ja Turneril toodud mõtestusi võib pidada mõeldavaiks, kuid väga erandlikeks: “For example, “Big thunder / little rain” might be applied to a viciously barking dog, as way of saying that there’s no reason to be afraid of him” (Lakoff ja Turner 1989: 179), või edasi: ““Big thunder / little rain” works in pretty much the same way as the English proverb “All bark and no bite”. [- - -] The only difference is “All bark and no bite” cannot be applied metaphorically to dogs, but it can be applied metaphorically to thunderstorms” (*ibid.*: 180).

Järgmised Richard Honecki (1997: 142–143) mõttekäigud tunduvad aga juba puhtalt “laboratoorsestena”: “*Too many cooks spoil the broth* [- - -] can comment critically on any situation that does not conform to the ideal. This will usually be some human activity but does not have to be. For example, we could apply “Too many cooks...” to a beaver dam that is poorly built because several families of beavers worked on it.” Või: “What are the pragmatics of an ideal-confirming proverb, *Make hay while the sun shines*? [- - -] Again, this proverb, though typically applied to human activity, can be appropriately applied, say, to animals that engage in sexual intercourse during the female estrus cycle.”